

СМОЛІЙ
Валерій Андрійович —
академік НАН України,
директор Інституту історії
України НАН України

«УКРАЇНА. НАРИСИ ІСТОРІЇ» — НОВІТНІЙ ІСТОРИЧНИЙ НАРАТИВ. ПЕРШІ ПІДСУМКИ (НЕ)ЗАВЕРШЕНОГО ПРОЄКТУ

Наприкінці грудня 2024 р. у Видавничому домі «Академперіодика» НАН України вийшла друком остання книга масштабного проєкту «Україна. Нариси історії». Його реалізація символізує створення найбільшого і найповнішого на сьогодні новітнього вітчизняного історичного гранд-нарративу, в якому акумульовано новітні здобутки української історіографії в аспектах концептуалізації національного історичного процесу. Проєкт «Україна. Нариси історії» спрямовано на найширшу читачьку аудиторію, і важливо, що всі його книги викладено у відкритому доступі на сайтах Інституту історії України НАН України та ВД «Академперіодика». Хронологічно остання книга проєкту описує події до 2019 р., а тому широко-масштабне вторгнення Росії в лютому 2022 р. безумовно стає новою віхою, що визначить подальші вектори досліджень новітньої історії України.

Проєкт «Україна. Нариси історії» виконувався в рамках цільової комплексної програми Національної академії наук України «Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку науково-видавничого комплексу НАН України». Базовою інституцією є Інститут історії України НАН України, який має великий досвід підбору та координації співпраці великих авторських колективів, залучених до виконання подібних комплексних завдань. У підготовці видання взяли участь 37 вчених із провідних академічних та університетських центрів. Загальний обсяг тексту становить понад 400 друкованих аркушів. Це три умовних томи (без нумерації) в семи книгах*.

Перший том складається з двох книг:

«Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя» (2023); автори — Василь Балусок, Олександр Галенко, Дмитро Гаскевич, Олександр Дяченко, Олександр Моця, Валентин Панковський, Ілля Паршин, Володимир Ричка, Олена Русина;

«Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності» (2024); автори — Олена Бачинська, Андрій Бовгіря, Леонтій Вой-

* Усі книги проєкту «Україна. Нариси історії» доступні на вебсайтах Інституту історії України НАН України <http://resource.history.org.ua/item/0018151> і ВД «Академперіодика» https://akademperiodyka.org.ua/uk/category/books/history_essays/

тович, Віктор Горобець, Владислав Грибовський, Олександр Гуржій, Володимир Маслійчук, Володимир Мільчев, Ілля Паршин, Володимир Полторак, Петро Сас, Олександр Середа, Валерій Смолій, В'ячеслав Станіславський, Валерій Степанков, Тарас Чухліб, Віталій Щербак.

Другий так само складається з двох книг:

«**Україна в ХІХ столітті: людність та імперії**» (2022); автори — Олена Аркуша, Валентина Шандра;

«**Україна в ХІХ столітті: доба модернізації**» (2022); автори — Олена Аркуша, Валентина Шандра.

Третій том репрезентує новітню епоху трьома книгами:

«**Україна й українці в постімперську добу (1917—1939)**» (2021); автори — Геннадій Єфіменко, Станіслав Кульчицький, Руслан Пиріг, Віталій Скальський, Лариса Якубова;

«**Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939—1990)**» (2021); автори — Віктор Даниленко, Віктор Крупина, Станіслав Кульчицький, Олександр Лисенко, Олена Стяжкіна, Лариса Якубова;

«**Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990—2019)**» (2021); автори — Володимир Головка, Лариса Якубова.

У структурі проекту представлено хронологічну послідовність усіх періодів українського минулого в їх темпорально-просторовій тягlostі від праісторичних часів до сучасності. Виклад матеріалу доведено до 2019 р., коли в результаті чергових президентських і парламентських виборів до влади в Україні прийшла нова політична сила, започаткувавши новий етап в її історії.

Загалом шлях від ідеї до реалізації масштабного наукового задуму зайняв не один рік напружених пошуків структурних форматів праці, визначеності з базовими проблемно-тематичними блоками та теоретично-методологічним комплексом представлення неповторності української історії з її зумовленими геополітичним фактором соціокультурними розривами, належністю етнічних земель до різних цивілізаційних комплексів та державних організмів, уведенням у спільний історичний

формат інших етнокультурних елементів, побутуванням відмінних, інколи контроверсійних, традицій, їх перехрещуванням, змаганням або взаємодоповненням тощо.

Фактично підготовка до створення гранд-нарративу розпочалася наприкінці 2000-х років зі спроб інтелектуального засвоєння численних теоретико-методологічних інновацій, що в лавиноподібних темпах продукувалися на просторах світового соціогуманітарного та історичного знання. Прикметно, що цей методологічний контекст не лише доповнювався пропозиціями глобальних, транснаціональних, мультикультурних, просторово-регіональних образів та вимірів європейської і світової історії, а й набував переосмислення в контексті «нарративного повороту», що надавав нових сенсів історичним нараціям як специфічному інструменту і формату новітнього історієписання. На цьому інтелектуальному тлі започатковується трансформація дисциплінарної палітри української історичної науки, органічними складовими до якої увійшли інтелектуальна історія, нова соціальна та культурна історія, гендерна історія, усна історія, локальна історія, політика пам'яті, регіональна історія, урбаністика, історія повсякдення та чимало інших напрямів. Нового імпульсу набувають студії в низці дисциплінарних сфер і галузей, як-от: соціально-політичній, військовій, економічній історії, медієвістиці, новістиці, літуаністиці, історіографії, історичній енциклопедистиці, біографістиці, пам'яткознавстві тощо. При цьому віртуальна, цифрова доба, епоха соціальних мереж і масових комунікацій висувають інші вимоги й окреслюють цілий діапазон новітніх викликів для джерелознавства та спеціальних галузей історичної науки.

У 2009 р. в Інституті було створено робочу групу, яка в межах проекту «Теоретико-методологічні питання підготовки синтетичних видань з історії України: досвід, проблеми, перспективи» напрацювала попередні базові методологічні й теоретичні підвалини, концептуальні пропозиції та стратегічні орієнтири, які передбачалося використати в майбутній багатотомній історії. Ці матеріали згенерували неабияке розмаїття думок, підходів, оцінок

Книжки проекту «Україна: Нариси історії»

і пропозицій. До сьогодні добре пам'ятаються ті емоційні й насичені дискусії із залученням фахівців як з України, так і з-поза її меж, під час яких поступово окреслилося первісне коло проблем для подальшої роботи. Відтак питання щодо підготовки великого історичного нарративу було винесено на публічне обговорення наукової громадськості, в якому взяли участь відомі українські історики та вчені-україністи, що представляють як національні, так і зарубіжні наукові інституції. З 2012 р. на сторінках «Українського історичного журналу» розгорнулася гостра наукова полеміка щодо проблем, викликів, можливостей, ризиків і перспектив, пов'язаних із підготовкою нового широкоформатного нарративного тексту. Дотичні проблеми порушувалися в численних публікаціях за межами часопису, обговорювалися на інших дискусійних майданчиках.

Отже, інтелектуальний продукт під назвою «Україна: Нариси історії», видання якого щойно завершилося, є результатом тривалої й копіткої

підготовчої роботи. По суті, йдеться про попередні напрацювання українських істориків фактично впродовж трьох останніх десятиліть. Зasadничою ідеєю, покладеною в його основу, стало прийняття тієї очевидності, що національна історія нині сприймається світовою гуманітарною співдружністю як один із багатьох форматів, дискурсів, способів, якими послуговуються науковці у представленні минувшини. Тому наявність різноманітних версій та варіацій прочитання минулого вже сама по собі позбавляє національний історичний нарратив того ореолу ексклюзивності й претензійності, який йому подеколи невинувато приписують. Адже варіативність, версійність у конструюванні й презентації історії сьогодні не заперечується жодним фаховим істориком, попри значні світоглядні та епістемологічні відмінності.

Відповідно, авторський колектив запропонував читачеві версію національної минувшини як низки доповнюючих, конкуруючих, перехресних, суміжних стратегій і концептуа-

лізацій, що, звичайно, не виключає й фрагментарних або мозаїчних способів представлення. Зі сторінок видання національний історичний процес постає не як формалізована, ексклюзивна та націєцентрична цілісність, а радше як продукування низки різних, втім зумовлених логічною послідовністю, комбінованих проєкцій, масштабів і вимірів з обсягу українського минулого, посталих з локально-регіональних, соціокультурних, культурологічних, антропологічних, цивілізаційних, глобальних, транснаціональних та інших перспектив.

У структурний каркас двох книг **першого тому** новітнього гранд-нарративу закладено відразу кілька великих темпоральностей тяглістю не в одне тисячоліття або століття історичного часу, кожна з яких демонструє своєрідну вулканічність переходів у нову цивілізаційну якість на тлі збереженості певної виразності рудиментів попередніх еволюційних циклів. Очевидно, що, як ніколи потім, саме ці ранні періоди сповнені не лише чередуванням в українських просторових межах, з їх розмаїттям придатних для існування людських колективів природно-кліматичних ніш, численних форм гуртування соціальних спільностей і моделей державності, а й зустрічами та перехресцями різних цивілізаційних хвиль, діаметральність пропозицій і викликів яких, власне, і спричинила формування особливого суспільного генотипу українця та наповнення своєрідною специфікою утвореного протягом тисячоліть українського мікрокосму.

У першій книзі розглянуто процеси формування історично-географічного ландшафту, суспільно-політичних форм, духовних і культурно-соціальних практик, що відбувалися на охоплених кордонами сучасної Української держави теренах у пре- та протоісторичні часи, на етапі переходу доісторичної епохи у період, репрезентований специфікою регіонально-локальних форматів раннього, класичного, пізнього (або високого) середньовіччя. За опорні взято знакові історичні феномени (давньоруську державність, християнізацію простору Київської Русі, досвід контактів зі степовими соціополітичними структурами, український

етногенез тощо), які акумулювали в собі або визначали еволюційні зміни цих епох, переломлені в українській специфіці.

Її вирізняє новаторське подання історії буття первісної людини в геоприморному та соціокультурному середовищах, які територіально локалізуються кордонами сучасної України. Чільне місце в ній посідає висвітлення процесу переходу від преісторичних до історичних часів, а також соціокультурних впливів античного світу на Північне Причорномор'я. З новітніх позицій зображено історію Русі, яка розглядається у світлі структур і ритуалів влади, елементів ідеології, територіальних окреслень та етнічності, архітекtonіки економіки і соціальності тощо. Водночас середньовічну історію репрезентовано з соціо- й етнокультурних перспектив кочового Сходу та Півдня. Оригінальне прочитання та концептуальне потрактування здобули й інші історичні епохи, зокрема литовська та польська/річпосполитська доба в історії України.

Представленими авторськими версіями національна проєкція середньовіччя, асоційованого в Україні (принаймні на його двох перших стадіях) з княжою добою, потужно вписалася в європейський простір акордом киево-руського державотворення, підхопленого і розвинутого на галицько-волинських теренах; актом початку формування української православної традиції, інституційно символізованої першою на Русі Київською митрополією, яка унаочнювала собою українську етнічну, а пізніше національну ідентичність; особливим форматом українського етногенезу, який підготував ґрунт для ранньомодерного націєтворення; мультивекторністю сформованого у межах України культурно-духовного простору, який завжди культивував у собі насамперед українську складову. Навіть історично визначена спрямованість еволюційної специфіки окремих українських регіонів, зумовлена поляризацією зон впливів, скоріше підкреслювала спільні для них характерності, ніж наголошувала на факторах протиставлення (останнє слід трактувати не як історично посталу об'єктивність, а як результат проявлення у різні часи політичних чи ідеологічних маніпулятивних спекуляцій).

Своєрідним рефреном через першу і другу книги «Нарисів» проходить думка про те, що фактично заданий двома першими епохами вектор геоісторичної парадигми визначив подальшу проекцію формування просторово-суспільного середовища України як місцезрозвитку українського соціуму. Тим самим задається направленість його самоідентифікації у навколишньому світі, визначаються територіально-політичні конфігурації форматів його державотворчості, забезпечується ресурсний базис для розвитку національної економіки та формування культурно-ментальної матриці українців, а також уможлиблюється прогнозування спрямованості і дестабілізаційного фактора геополітичних викликів. Саме на цьому підґрунті наприкінці середньовіччя почала складатися та геополітична композиція, в силовому полі якої вже на початках модерності для України визначився формат боротьби за національну державність, що сьогодні повторюється в дещо модифікованих розкладах розв'язаного Російською Федерацією — наступником середньовічної Московії — цивілізаційного конфлікту в центрі Європи.

Відповідно, у другій книзі першого тому в широкому порівняльному контексті і на основі різних інтерпретаційних підходів запропоновано багатовимірну модель перебігу історичного процесу в Україні на етапі раннього нового часу в усьому розмаїтті його локальних, регіональних і національних формовиявів і специфік. При цьому як консолідаційні фактори акцентовано націє- та державотворчу компоненти, а також основні маркери української ідентичності, якими для українського суспільства стають усталені протягом другої половини XVI—XVIII ст. зусиллями тогочасних українських інтелектуалів концепти своєї землі, мови і православної віри, а також усвідомлення постої на середину XVII ст. національної держави як спадкоємця державотворчих традицій Київської Русі.

Разом з тим на етапі виходу зі стану класичного середньовіччя та вступу в модерність набуває особливої очевидності розмитість хронологічної межі переходу на новий цивілізаційний ви-

ток. Загалом на сьогодні до певної міри консенсусно за такий часовий проміжок для Західної Європи умовно визнано XV ст., що пов'язується з припиненням існування на її більшій частині сеньйоріальної системи, а також комплексом зрушень гуманістично-реформаційного зразка. При цьому залишається простір для деяких хронологічних зміщень у визначенні міжцивілізаційного зламу в конкретних суспільних локаціях, залежно від притаманної їм специфіки проявлення загальних факторів і тенденцій, що зумовлюють такий перехід. Відповідно, про вступ України в ранній модерн доцільно вести мову стосовно дещо пізнішого, ніж це прийнято для Західної Європи, часового відтинку — щонайменше змістивши його на 1560-ті — 1580-ті роки. Саме тоді на українських теренах починають увиразнюватися елементи нових явищ і тенденцій, які віщують перехід суспільної організації в нову цивілізаційну якість. До того ж цей перехід відбувається на виразній національній основі і насамперед пов'язаний зі зміцненням українського козацтва і його новаційних соціальних і державотворчих потенцій, зрощенням перших націєтворчих проєктів із православ'ям, ініціатором чого починає виступати нова політична еліта. А вже наприкінці XVI ст. — з проникненням у простір української культури паростків барокового стилю, який від 1630-х років трансформується тут в особливий національний формат, як, до речі, дещо пізніше станеться і з Просвітництвом.

Українське державотворення доби раннього модерну на сторінках книги знаходить своєрідне переломлення через перші державницькі практики козацтва, що походять з конструктивізму його політичної діяльності як на внутрішній, так і міжнародній арені. З висоти різних масштабів, перспектив і контекстів, зокрема у світлі історичної компаративістики, ідеологічних, психологічних, комеморативних вимірів, розглянуто феномен Національної революції середини XVII ст. У розрізі різних структур, засад, тенденцій і викликів відтворено складний і багатовимірний процес конституювання й трансформування Українського Гетьманату як ранньомодерної держави в полі перетинів

різних, часто суперечливих геополітичних викликів. Крім того, у цій книзі враховано просторово-регіональне розмаїття в конструюванні нашої минувшини, зокрема репрезентовано історію Кримського ханату як останньої степової імперії на обширах України, акцентовано специфіку таких соціокультурних локацій, як західноукраїнські землі, Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщина, Запорозжжя, що виразно проступає крізь загальний цивілізаційний контекст раннього модерну.

Як впливає з текстів, об'єктивно втягнена у силове поле цивілізаційних циркуляцій центрально-східноєвропейського регіону, водночас відкрита для контактування як із західними, так і східними політико-культурними та економічними центрами, утворена українським суспільством модель соціального та політичного простору на етапі раннього модерну виразно демонструє синхронність породжених у реаліях доби процесів, нерідко збагачуючи їх особливим місцевим колоритом. Події, що започаткувалися на обширах України, з другої половини XVII ст. почали переформатовувати регіональну міжнародну політику, а час від часу взагалі сплутувати карти і розрахунки задіяних у великій геополітичній грі провідних держав континенту. Водночас до цієї великої гри активно долучається російський фактор, що чимдалі більше примушує Україну до цивілізаційного вибору між європейським і євразійським векторами розвитку.

Символічно, що доленосні демократичні зрушення на українських теренах набули карколомного прискорення саме в середині XVII ст., тобто в часи виразних якісних змін у межах Європи, коли на тлі в рази зрослих ризиків і соціально-політичної нестабільності відкрилися інноваційні перспективи, що, крім масштабних перетворень політичного, економічного, соціального характеру, кардинально переформатували попередню систему людських зв'язків, раціоналізували суспільний та індивідуальний світогляд, закинувши в нього паростки нової, національно-державної форми ідентичності. Ці тенденції виразно почали проявлятися на зламі XVIII—XIX ст. Що показово:

Україна випередила в цьому розвинений західноєвропейський світ майже на століття.

Дві книги **другого тому «Нарисів»**, присвячені «довгому» XIX ст., вирізняються новітньою концептуалізацією та синхронним зіставленням розгортання й перебігу історії України у складі двох імперій — Габсбургів і Романових. Передусім тут представлено впливи тогочасних геополітичних зрушень, не в останню чергу причетних до зникнення з європейської мапи таких державних утворень, як Український Гетьманат, Річ Посполита та Кримський ханат, а також магістралі економічних і соціальних трансформацій. Акцент зроблено на особливостях відносин імперських владних структур і локальних спільнот, що виявлялися, серед іншого, у ставленні до релігії як важливої складової ідентичності; залученні українців до імперських структур, зокрема використанні їхнього потенціалу в імперських інтересах, насамперед для інкорпорації нових територій шляхом провокування воєнних конфліктів.

У полі зору дослідників опиняються процеси формування культурних й інтелектуальних середовищ, етноконфесійні практики та відносини, проекти, виклики й суперечності модернізації в обох імперіях, прояви акультурації й русифікації, наростання конфронтаційних настроїв, що зароджуються на полі зіткнення традиційного та модерного у культурному, політичному і соціальному бутті. Разом з тим традиційний проблемно-подієвий зріз української історії XIX ст. помітно розширюється і модифікується низкою нових сюжетних ліній, як-от: становище юдеїв і мусульманського населення, поява хасидизму, кримськотатарський рух за духовне відродження, національні змагання поляків на теренах Галичини і Правобережної України, жіночий рух, мистецькі, літературні, культурні стильові напрями й течії, переселенські та міграційні процеси тощо.

Найголовнішим же є те, що у другому томі «Нарисів» представлено цілісний образ тогочасної України. Автори структурували текст за нелінійними проблемно-тематичними блоками, послідовно відобразивши геополітичну ситуацію в Центрально-Східній Європі, те-

риторіальні зміни, демографічні та міграційні процеси, соціальну структуру населення, відносини між владою і суспільством, формування культурно-інтелектуального простору, життя релігійних спільнот, військову тематику, ліберальні реформи в імперіях та їхні наслідки, процеси модернізації в економіці, суспільстві та політиці, формування новочасної національної свідомості, повсякденне життя різних верств населення.

У різних ракурсах і контекстах висвітлено процеси українського національного самозбереження у складі імперій, здобутки й невдачі українського національного руху, творення модерного інтелектуально-культурного й політичного простору, формування часових і територіальних орієнтирів для всеукраїнської єдності та державності. Підкреслено, що світоглядним підґрунтям тогочасних суспільних проєктів був лібералізм, з яким взаємодіяли ідеї національного визволення; простежено роль у їх творенні нової суспільної групи — інтелігенції. Український національний рух по обидва боки кордону досліджено з урахуванням прийнятих в історіографії типологічно-порівняльних періодизацій для тогочасних народів Центрально-Східної Європи.

При цьому важливим аспектом став розгляд його формовивав у тісному зв'язку з політичними процесами в середовищі сусідніх народів, зокрема польського, російського, єврейського. Описуючи досвід політичної боротьби між національними й імперськими проєктами на етнічних українських землях, автори загострили увагу на потребі їх вирізнення. Міжнаціональні відносини розглянуто як процес культурної взаємодії та політичної конкуренції, яка змушувала реагувати на різноманітні виклики часу. Рефреном проводиться думка, що поставі в XIX ст. суспільні проєкти дають підстави говорити про цей час як ключовий для формування сучасної української національної ідентичності та становлення політичної еліти, яка спробувала відродити українську державність.

При цьому автори прагнули підійти до націєцентричного викладу історії збалансовано, не накидати його підходи на періоди, процеси

та явища, в яких національні рухи не відігравали головної ролі. Відмова від опису українських територій як простору, населеного одностітною людністю, дала змогу розкрити внесок інших етносів у залюднення, господарське освоєння та культурний розвиток українських земель, показати барвисте різноманіття спільнот на українських теренах. З-поміж інших колективних ідентичностей того часу особливу увагу звернуто на конфесійний фактор, адже тогочасна людина була віруючою й нерідко вимірювала своє буття релігійною моральністю.

Процеси модернізації XIX — початку XX ст. відображено під кутом зору їх радикального впливу на спосіб життя великих мас населення, відкриття багатьох нових можливостей. Спроба побачити людину через повсякдення, через її можливості вдосконалювати себе освітою та залученням до суспільного життя дала змогу авторам зауважити новітні соціально-економічні і культурні запити та вказати на тих соціально і професійно активних людей, які співтворили різні галузі господарства та спрямовували розвиток України за європейськими зразками. Повсякдення людини XIX ст. подано в контекстах переплетіння традиційного і модерного.

Водночас великий синтетичний формат виявив помітні лакуни в історіографії доби, окресливши перспективи подальших дослідницьких практик. Йдеться про доцільність виокремлення потреби систематичного порівняння соціально-політичного становища українських теренів у Російській та Австрійській імперіях, встановлення наслідків дій імперських владних структур для української людності, глибини впливу геополітичної ситуації в Європі на події в Україні. При цьому термінологічного узгодження потребують поняття, що описують формування новочасної (модерної) національної ідентичності. Працюючи над узагальненням окремих тем, автори стикалися з браком ґрунтовних монографій, поява яких, зокрема, дала б змогу більше увиразнити регіональні особливості та формування відносин на рівні локальних спільнот тощо.

Історію України від початку XX і до початку XXI ст. представлено у **третьому томі** «Нари-

сів», що складається із трьох книг. Вона якнайтісніше синхронізована з європейською та світовою минувиною.

Зауважимо, що майже сторіччя, відмежоване подіями від початку Першої світової війни до сьогодні, без перебільшення, відіграє роль ключового періоду новітньої історії світу загалом і України зокрема. Означений хронологічний період має ознаки майже довершеної циклічності, в якій вирізняються кілька підперіодів актуалізації та спроб вирішення однопорядкових завдань суспільно-політичної та соціально-економічної модернізації в суттєво змінюваному геополітичному контексті.

Отже, у фокусі «Нарисів» з новітньої минувшини перебувала не лише політична історія України і, відповідно, історія державотворення, а й історія суспільства і людини, динаміка ментальних змін українства, що супроводжували процеси українського націєтворення/постання громадянського суспільства і є відповідальними за його адекватну інтеграцію у загальносвітовий історичний процес.

З огляду на значний рівень усвідомлених та неусвідомлених фальсифікацій і спекуляцій, зумовлених передусім політичними чинниками, фактологічну частину третього тому «Нарисів» максимально верифіковано відповідно до здобутків вітчизняної історіографії. Традиційна проблемно-хронологічна структура викладу дозволила наповнити канву історичних фактів новими сенсами через формат наскрізних смислових фокусів, чи не найважливішим серед яких стала тема «Війна і суспільство». Аналізуючи цей ракурс, автори виходили з того, що війна розпочинає і завершує охоплений трьома книгами тому хронологічний період. Війна як історична подія, інструмент вирішення геополітичних конфліктів, процес, спосіб виживання, історична травма, історичний досвід і шлях переосмислення суспільно значущих питань відіграла роль системотвірного чинника політичної та суспільної історії України. Внаслідок Першої світової війни Україна з'явилася як суб'єкт на політичній мапі світу, внаслідок Другої світової війни вона стала соборною, нині, в контексті збройного російсько-українського проти-

стояння в новому геополітичному полі вирішується питання підтвердження геополітичної суб'єктності України та її соборності.

Акцент на трансформації дискурсу війни в СРСР/незалежній Україні/Росії дозволив за допомогою наукового інструментарію концептуалізувати проблеми так званих «історичних воєн», одним із найбільш гострих вузлів яких є питання переосмислення місця, ролі України в Другій світовій війні та її наслідків для України й українців. Інструментом деконструкції радянського і рашистського наративів «Великої Перемоги» стало висвітлення еволюції військової доктрини СРСР/УРСР від ідеї «війни з всесвітньою буржуазією» до формування міфу про «Велику вітчизняну війну», його подальшого виокремлення з контексту Другої світової, модернізації в путінській Росії і перетворення на основоположну «скріпу» ідеологічної експансії Кремля від 2014 р.

Не менш важливим видається акцент на війні як вагомому чиннику процесу українського націєтворення. Найбільш продуктивними ракурсами проблематики стали радянсько-українські війни 1918—1920-х років, формування військових доктрин і збройних сил УНР та Української Держави, участь ОУН/УПА в Другій світовій війні, вплив подій у Криму та на Сході України на модернізацію українського проекту.

Крім того, автори показали, що становлення «несучих (тримальних) конструкцій» радянської держави відбулося в сталінські часи в умовах хронічної війни проти власного народу (в усіх його етнічних складниках) за комуністичну утопію. В повоєнну добу конструкція набула довершеного вигляду — з огляду як на архітектуру державних інституцій, так і логіку вертикальних зв'язків, які підтримували функціональність «класично радянської системи», що залишилася в пам'яті носіїв радянського досвіду. Отже, війна осередку комуністичної доктрини проти власного населення у цьому блоці «Нарисів» виступає як провідний інструмент розбудови комуністичного державосупільства.

Другий наскрізний фокус — це «революція/контрреволюція і суспільство». Авторський

колектив відштовхувався від ідеї, що дискурс революції/контрреволюції виступає центральним системотвірним чинником суспільно-політичної та етнокультурної історії України новітнього часу. Ідеологічна та ментальна надбудова суспільства досі просякнута революційними ідеями, що зумовлюють спосіб мислення та алгоритм вирішення проблем величезних мас населення України. За кількістю революційних ситуацій Україна є чи не абсолютним рекордсменом на пострадянських теренах. Отже, причини незмінної актуальності революційного способу мислення та життя варто шукати в досліджуваному історичному періоді. Особливу увагу автори цілком очікувано зосередили на висвітленні еволюції соціалістичних ідей в їх українських інтерпретаціях, націонал-комунізму та націонал-більшовизму.

Фокус «комунобільшовицький експеримент в Україні» передбачав простеження форм, методів, інструментів та наслідків втілення комуністичної доктрини в реальність. У цілому вже усталену матрицю аналізу проекту «Українська Радянська Соціалістична Республіка» в рамках першого і другого комуністичних штурмів, сталінського тоталітаризму, хрущовської десталінізації, застою та «перебудови» було суттєво уточнено термінологічно та методологічно з метою введення в загальний контекст світового комуністичного руху та його наслідків для сучасної цивілізації. А аналіз практик декомунізації в незалежній Україні та наслідків діяльності модифікованих версій комуністичної партії своєю чергою дозволив оцінити загрозу лівого реваншизму під час так званої Східної/Кримської весни та перспективи її поширення в Україні й світі.

У рамках фокусу «український національно-визвольний рух — національне відродження — модерне українське націєтворення» простежено складну динаміку зародження й розвитку української національної ідеї, її актуалізації та форм виявлення в поворотних моментах європейської історії, етапи формування та осмислення концептів етнічна/політична нація. Розгляд історії формування і розвитку оригінальних проектів вирішення національ-

ного питання, згенерованих упродовж XX ст. низкою етнічних громад України, дозволив концептуалізувати специфіку процесу українського націєтворення та визначити його перспективи в сучасному світі. Складовою частиною названого фокусу стала й проблематика колоніалізму та постколоніалізму, що дозволило концептуально зв'язати в єдине ціле «довгі» XIX і XX ст. й оцінити загрозу неокolonіальної доктрини «русский мир».

Варто наголосити, що висвітлення інтелектуального внеску України та уродженців українських земель у світову скарбницю теорії націй і націоналізмів у контексті інтелектуальної історії сприяло значному розширенню концептуальних рамок національного гранд-нарративу як такого та окресленню його світоглядного потенціалу. Фактографічною основою вирішення поставленого завдання стало предметне висвітлення етнонаціональної динаміки на теренах сучасної України впродовж XX — початку XXI ст., якісного наповнення міграційних процесів та їхнього перспективного впливу на формування української етнічної/політичної нації.

Фокус «регіональні історії/розлами історичної пам'яті» був пов'язаний з розкриттям особливостей формування історичних регіонів України і піднесенням на якісно новий рівень розуміння проблематики суперечностей інтеграції/дезінтеграції процесів державо- й націєтворення в контекстах загальноєвропейського процесу націєбудівництва та світового — краху імперіалізму.

Фокус «світова/пострадянська світоглядна/ментальна криза» дав змогу простежити циклічність ідеологічного оновлення європейської цивілізації через смисловий ряд «криза капіталістичного способу виробництва та консерватизму — лібералізм та неолібералізм — соціалізм та комунізм — націоналізм та нацизм — колоніалізм та постколоніалізм — пострадянський транзит та його наслідки в ментальній царині» та залученість України до цього процесу.

Проблемно-хронологічні блоки поєднуються своєрідними аналітичними «містками», які унаочнюють сутнісні зміни суспільства, влади

та способів їхньої взаємодії відповідно до внутрішньої логіки розвитку системи та актуальних геополітичних впливів.

Зрештою, завдання, що стояли перед авторським колективом третього блоку «Нарисів», загалом вдалося вирішити. Поєднання системно-хронологічного принципу викладення емпіричного матеріалу і широкої реконцептуалізації радянського, еміграційного та зарубіжних наративів історії України дозволило вийти на новий рівень концептуалізації історичної долі України. Наскрізним лейтмотивом наративу стало, по-перше, розкриття підоснов формування, перемоги, еволюції та занепаду тоталітаризму на українських теренах; по-друге, висвітлення місця України та українців в епоху битви червоного і коричневого тоталітаризмів, а також наступну добу змагання світових систем; по-третє, осмислення специфіки українського посттоталітарного транзиту та суті антиколоніальної боротьби в умовах реінсталяції «руського» неоімперіалізму та повноцінної соціально-економічної, суспільно-політичної та етнокультурної модернізації як необхідної умови справжньої суверенізації України та її резильєнтності в умовах російсько-української війни.

Наслідком осмислення соціально-економічної, суспільно-політичної та національно-культурної динаміки на українських теренах упродовж 1917—2019 рр. стало формулювання і запровадження концепту «довгого українського ХХ сторіччя» — завершеного історичного хронотопу, суть якого полягає у формуванні і модернізації української громадянської нації на тлі масштабного (нео)тоталітарного експерименту, що розгортався на теренах Євразії.

Усе «довге» ХХ ст. територія України була полем протистояння світових систем і політичних проєктів, що визначили саму суть цього періоду в історії людства. Від 1917 р. Україна опинилася в епіцентрі світового геополітичного конфлікту. Комунобільшовицький експеримент — явище вищого онтологічного порядку, відповідальне за низку трагедій ХХ ст., що врешті докорінно переформатували карту світу. Однак водночас комунобільшовицький експеримент переформатував сутність світу полі-

тичного і світу ментального. Україна наразі є і залишається єдиною країною — носієм живого досвіду добровільного позитивного виходу з тоталітарної пастки, аналогів якому немає у світі. Сутність російсько-української війни полягає в боротьбі негативної і позитивної відповідей на (нео)тоталітарний виклик. Слід зауважити: ця ідея, запропонована авторами, знайшла відгук в інтелектуальному середовищі і на сьогодні є вже доволі поширеною, масштабується й набуває подальшого розвитку в працях колег, вітчизняних і зарубіжних суспільствознавців, у політикумі.

Вагомим досягненням авторського колективу варто назвати докладне висвітлення історії червоного тоталітаризму на українських теренах та глибинних трансформацій, спричинених ним у процесах націє- і державотворення. Авторі сформувавши потужне теоретико-методологічне підґрунтя для дослідження і концептуалізації процесів (пост)тоталітаризму і (пост)тоталітарного транзиту, що дозволяє на належному фаховому рівні аналізувати і діагностувати надпотужний виклик сьогодення — рашистський (нео)імперський і (нео)тоталітарний проєкт. Варто наголосити, що в цьому вітчизняні історики здобули безперечний науковий пріоритет. Здійснена ними робота дає суспільству і політикуму широкий емпіричний і теоретико-методологічний інструментарій для адекватного реагування на виклики сучасності, деконструкції імперського і комунобільшовицького дискурсів, протидії російським інформаційно-психологічним операціям на історичному ґрунті.

Отже, у «Нарисах» по-новому осмислено своєрідні повороти революційного дійства 1917—1921 рр., які відображали коливання національних державно-політичних проєктів від лівосоціалістичних до консервативно-ліберальних і навпаки. Подано новітню концептуалізацію комунобільшовицького проєкту на обширах України, зокрема у світлі потуг тодішньої модернізації, гвалтовної й тотальної інструменталізації екстремістських політичних заходів у вигляді червоного терору, масових репресій, чисток і низки руйнівних хвиль радянської.

Водночас спотворена соціокультурна природа радянського режиму постає у світлі прочитання та концептуалізації історії України як поля змагань за часів Другої світової війни і холодної війни в умовах біполярного поділу світу.

Заключну, третю книгу третього блоку «Нарисів» присвячено викликам, що постали перед Україною в новітній період — у 1990—2019 рр. На концептуальному рівні це визначено як посттоталітарний транзит. Особливий акцент зроблено на тому, що не було простих рішень і що кожен етап становлення новітньої Української державності, виходу українського народу з «радянської темряви» — ціннісної, світоглядної, соціальної, економічної і т. д. — давався боляче.

Водночас показано, що, попри зусилля зовнішніх і внутрішніх ворогів, Україна уникнула долі перетворитися в першій половині 1990-х років на неспроможну державу. Проте все має свою ціну. І ця ціна проявилася в економічному спаді, поширенні соціального песимізму, політичній нестабільності, почасти це відобразилося і в олігархізації національної економіки, хоча, безумовно, були певні можливості цього уникнути.

Згадана ціна проявилася й у низці зовнішньополітичних компромісів. Деякі з них хоча й дали можливість виграти час на розбудову державних інститутів (наприклад, Будапештський меморандум або комплекс російсько-українських угод кінця 1990-х років), однак, як показав подальший історичний розвиток, лише відстрочили неминуче. У книзі цей конфлікт сформульовано так: «євромрія» проти «руського миру». Ключовими віхами стали події 2004 р. (Помаранчева революція) та 2014 р. (Революція Гідності), які зупинили сповзання країни в авторитаризм. Важливою частиною цього конфлікту стала також відсіч збройної агресії Росії під час її першої, гібридної, фази.

Варто зупинитися на способі реалізації принципу системності в новітньому блоці нарративу. Безумовно, було використано класичну історіографічну трикомпонентну структуру — політика, економіка, культура. Щодо останньої, слід звернути увагу на те, що культуротворен-

ня цілком слушно представлено як досить парадоксальний процес: з одного боку, відкрилися безпрецедентні можливості для «національного відродження», формування національної ідентичності, а з іншого — відбувався обвал культурної інфраструктури, який гальмував ці процеси. Також показано, як конфліктували й одночасно перепліталися модерні та постмодерні українські культурні феномени, формуючи сучасні культурні практики.

Поряд із цим значну увагу приділено інтелектуальній та ідеологічній історії українського суспільства, українського проекту в новітній період. Плюс до цього додатковий і нетривіальний вимір історії першого тридцятиріччя незалежності показано через висвітлення складних шляхів пошуку етнічними меншинами України свого місця в модерному українському проекті.

Так виглядають основні теоретичні підвалини авторських проєкцій, узагальнених у сімох книгах «Нарисів». Структурна й методологічна побудова текстів переконливо засвідчує: про неухильне продукування формалізованої, ексклюзивної та націєцентричної цілісності в жодному разі не йшлося. Радше реалізувалася ідея суміщення низки комбінованих проєкцій і вимірів, що проступають з аналізу локально-регіональних, соціокультурних, цивілізаційних та інших перспектив. Особливо це помітно на давніших часових відрізках. Зокрема, закладання в основу наративного представлення історії українського середньовіччя та раннього нового часу саме такого, плюралістичного за своєю суттю, концепту видається таким, що найбільше відповідає як історичним реаліям, так і їхнім історіографічним репрезентаціям.

Те саме можна сказати і про свідому відмову від спроби досягнення методологічного монізму в нараціях залучених до проєкту авторів. Надто вже різними за своєю специфікою є проблемні поля, над висвітленням яких працюють ці історики. Відповідно, суттєво відмінними є й їхні концептуальні стратегії та формати досліджень. Очевидним позитивом такого підходу є той факт, що видання не страждає на телеологічність у конструюванні та презентації історії України. Звертає на себе увагу й те, що творча

свобода авторів у виборі методологічних засад для своєї частини нарративу цілком очікувано втілилася у відмінностях в організації тексту, які подеколи виглядають доволі значними.

Виклад новітньої історії в «Нарисах» закінчується 2019 роком. Очевидно, що широкомасштабне вторгнення Росії в лютому 2022 р. є віхою, яка визначає подальші вектори досліджень. У світлі нашої історії нинішня повномасштабна війна з Росією не є несподіваним явищем, радше — навпаки, позаяк відображає багатовіковий імперський синдром російського суспільства, який воно плекало і впродовж пострадянської доби.

Окремою масштабною проблемою стане поглиблене вивчення держави і суспільства безпосередньо в передвоєнні роки та під час цієї війни, а згодом — не менш, якщо не більш складна тема післявоєнного розвитку, викликів і проблем відновлення України.

При цьому не будемо виключати того, що кардинально нові суспільно-політичні умови будуть підштовхувати дослідників відшукувати нові концепції, оцінки, підходи для переосмислення не лише новітнього, а й попередніх історичних періодів. Адже насправді сучасна війна є глибоко закоріненою в нашій минувшині, її підґрунтя сягає низки попередніх історичних епох і періодів. Традиційно для російського

ідеологічного маховика основними царинами творення нових історичних міфів та ідеологем у так званих класичних періодах української історії ставали киево-руська спадщина, претензії на територіальний спадок Великого князівства Литовського, націє- та державотворчість українців епохи раннього нового часу, з подальшим перенесенням дещо зміненої перспективи на добу українського національного відродження.

Резюмуючи наші спостереження, зазначимо, що концептуальні пропозиції щодо конструювання двох «довгих» століть — XIX і XX — імперської та тоталітарної епох у національній історії дають змогу не лише краще переосмислити становище і конфігурації залежності України та українців за обох режимів, а й досягнути історичні причини, виміри і передумови сучасної війни.

Концепт двох «довгих» століть дозволяє розглянути згадану проблематику у більш тривалій ретроспективі, зокрема сконцентрувати увагу на конфігураціях і метаморфозах залежності українців в імперському та радянському проєктах, проаналізувавши їх з компаративної і глобальної перспектив. Адже поєднання тоталітарних і старих імперських рудиментів заклало наріжні засади неоімперської путінської Росії, які добре простежуються в її намаганнях будь-що-будь знищити сучасну Україну.

Valery A. Smoliy

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

“UKRAINE. ESSAYS ON HISTORY” — A NEW HISTORICAL NARRATIVE.
THE FIRST RESULTS OF AN (UN)COMPLETED PROJECT

At the end of December 2024, the Publishing House “Akademperiodyka” of the NAS of Ukraine published the last book of a large-scale project of Ukrainian historians “Ukraine. Essays on History”, the goal of which was to create the largest and most complete modern historical Ukrainian narrative to date. Seven books in three volumes accumulate the latest achievements of Ukrainian historiography in aspects of conceptualizing the national historical process. The project “Ukraine. Essays on History” is aimed at the widest readership, and it is important that all its books are publicly available on the websites of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine and the Publishing House “Akademperiodyka”. Chronologically, the last book of the project describes events until 2019, and therefore the large-scale Russian invasion in February 2022 certainly becomes a new milestone that will determine further vectors of research into the modern history of Ukraine.

Cite this article: Smoliy V.A. “Ukraine. Essays on History” — a new historical narrative. The first results of an (un)completed project. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2025. (3): 3—14. <https://doi.org/10.15407/visn2025.03.003>